

Karel Engliš

Horror finalitatis. Poznámky k Logice Josefa Tvrdeho

(Česká mysl 34, 1938, s. 140-189)

Věnoval jsem celý život logické a noetické fundaci hospodářské vědy, jejíž chaotický stav má svou příčinu v tom, že se stále usilovalo vyložit metodami přírodních věd to, co vyžaduje rekurzu k inteligenci a vůli člověka. Toto úsilí ztělesněné v řadě spisů, zvláště pak v Základech hospodářského myšlení, Teleologii jako formě vědeckého poznání, Teorii státního hospodářství a posléze v Soustavě národního hospodářství, neušlo pozornosti české filozofie; vždyť šlo o problém logiky a noetiky. Jak se ani nedalo jinak čekat, došlo k námitkám, protože bylo právě nutno fundovat logicky a noeticky hospodářskou vědu jinak, nežli činila tradiční filozofie, která nedovedla svými hledisky usměrnit myšlení hospodářské vědy a pomoci jí z chaosu. Byl to zejména tradiční odpor k oné teleologii jako rekurzu k inteligentní vůli, jež se ukázala tak plodnou pro rozřešení všech problémů vědy o hospodářském pořádku, který (odpor) se projevil ve všech námitkách proti mé logické a noetické fundaci hospodářské vědy. Ale právě tato teleologie zůstala přes tisíciletí myšlení, v němž se stále vracel problém teleologie od dob Aristotelových, nejméně probádanou oblastí logiky a noetiky. Filozofie zůstala vůči tomuto problému na zcela nevyvinutém stupni vývoje. Toto vše platí také o Logice Josefa Tvrdeho, která se postavila na tradiční stanovisko, a tudíž i proti mým snahám o vybudování filozofické teleologie. Když jsem dobudoval na řečených logických a noetických základech pořádkovou hospodářskou teorii, která velmi dobře ověřila únosnost své logické fundace, je nutno vybojovat s tradiční filozofií zápas myšlenkový o správnost této fundace. Půjde nakonec o celou výstavbu logiky. (Není náhodou, že to byl národohospodář Mill, který stál svého času před obdobným problémem a napsal vlastní logiku.) Ale to bude vyžadovat ještě času. Zatím je nutno vypořádat se alespoň s námitkami tradiční filozofie proti naší logické a noetické základně hospodářské vědy. Přitom je třeba ukázat, že tradiční logická konstrukce oněch pojmů, které jsou součástí naší nauky, je logicky neudržitelná. Tím se zatím negativně ukazuje, že je nutně třeba revidovat základy tradiční logiky a noetiky; pak bude nutno budovat pozitivně novou stavbu logiky, která by byla opravdu základem všech věd.

V této studii podáváme ukázky neudržitelnosti tradiční logiky, jak je vyjádřena také v Logice Josefa Tvrdeho.

Pojem účelu

Tvrdý definuje účel takto: „Pravý pojem účelu znamená stav vědomí, který je charakterizován představou cíle spojenou s představou prostředků k jeho uskutečnění.” K tomu dodává Tvrdý dále: „Zde je pojem účelnosti přesný a jasný.” (Logika 196.) Tato definice je vadná z těchto důvodů:

1. Především třeba *odstranit dvojsmysl*, který je obsažen ve rčení, že „*pojem účelu znamená stav vědomí*”. Dvojsmysl spočívá v tom, že „stav vědomí” se může vztahovat buď na *pojem* účelu (tedy že *pojem* [účelu] je stavem vědomí), anebo na *účel* sám (tedy že *účel* je stavem vědomí). Každý pojem je jako psychický fakt stavem vědomí, také pojem otce nebo stolu. Zde však neběží o psychologický výklad toho, jak vzniká *pojem* (čehokoli), nýbrž o výklad toho, co je *účel*. Musíme tedy mít za to, že stavem vědomí se zde definuje účel sám. Musíme vykládat Tvrděho definici účelu, jako by byl napsal: „Pravý pojem účelu je tento: Účel jest stavem vědomí, který atd.”

2. Tvrdý tedy *definuje účel stavem vědomí*. Pumpuji-li vodu, abych napojil dobytek, není přece účelem pumpování vody můj stav vědomí (jakýkoli), nýbrž napájení dobytka. Účelem podniku v podnikání je výtěžek peněz, žádný stav vědomí. Účelem léku je pozdravení nemocného, žádný stav vědomí. Účelem vodovodních rour, v nichž teče voda, není stav vědomí, nýbrž doprava vody. Tvrdý mně namítne, že *pokud pumpuji vodu, je napájení dobytka jen v mé představě* (jako účel pumpování) *a tedy jen představou a stavem vědomí*. Na to třeba odpovědět:

a) Především se nevztahuje účelové myšlení pozorovatele jen na dobu *před* uskutečněním účelu, nýbrž také na dobu po jeho uskutečnění nebo při jeho uskutečňování. Účel podnikání, obilního monopolu, vodovodních rour je toho dokladem. Jsou to trvalá zařízení sledující stále určitý účel, který uskutečňují. *To, co uskutečňují* (výtěžek peněz, stabilizace obilních cen, doprava vody), je jejich účelem, *nikoli stavem vědomí těch*, kdož tato zařízení zamýšleli a uskutečnili.

b) Ale i tenkrát, když ještě *účel není* uskutečněn a je *jen v představě* jednajícího, pak účelem není *představa*, nýbrž její obsah, který je představován (a chtěn), nikoli *představa* napájení dobytka, nýbrž *napájení dobytka*, které je představováno a chtěno. Kdyby byla *představa* účelem, byl by *účel uskutečněn představou samou*. Pravíme-li, že byl účel uskutečněn, nebyla uskutečněna představa „jako stavem vědomí”, nýbrž to, co bylo jejím obsahem. *Představa* jeho „jako stavem vědomí” byla „uskutečněna” (byla zde) *už před* uskutečněním účelu, ba před dějem

prostředkovým, jednáním. Právě-li Tvrdý, že účel je představa jako stav vědomí, pak *zaměňuje představu jako stav vědomí (psychický děj) s obsahem představy*. Můžeme to znázornit ještě příklady na jiných obdobách. Třeba lišit a nesmíme zaměňovat *obavu* něčeho (jako stav vědomí) a to, co je obáváno, co je předmětem obavy; pravíme-li, že obava se splnila, míníme tím to, co bylo jejím obsahem; obava jako stav vědomí byla zde už dříve. Nesmíme zaměňovat *chtění* něčeho jako stav vědomí a psychický děj s tím, *co je chtěno*, co je předmětem chtění. Nesmíme zaměňovat *vynucování* něčeho jako děj s tím; co je vynucováno, co je předmětem vynucování; *milování* něčeho s tím, co je milováno atd. Tento předmět představy, který je účelem, je pak buď už uskutečněn anebo čeká na své uskutečnění, a je zatím jen obsahem představy, ale účel *není představou samou (psychickým dějem)*.

3. Stav vědomí, který je účelem, charakterizuje dále Tvrdý jako *představu cíle spojenou s představou prostředků vedoucích k jeho uskutečnění*. Tedy především *představou cíle*. K tomu třeba poznamenat:

a) Co znamená *cíl*? Tvrdý tento pojem nedefinuje a máme tudíž právo rekurovat ke smyslu, který tomuto názvu dává obecná mluva. Cíl je účel, snad konkrétně zbarvený (při hře, při dostizích ap.), je účelem, k němuž hledáme prostředky (také v Tvrdeho definici se mluví o prostředcích k cíli). „K tomu účelu“, „k tomu cíli“, „k tomu konci“ vyjadřují totéž. Řecké telos, od něhož se odvozuje teleologie, znamená konec i cíl. Obdobně latinské slovo finis, od něhož se odvozuje finalita. *Cíl je tedy účel*, případně konkrétně zbarvený.

b) Je-li cíl vlastně účel, pak se vyjímá podivně definice účelu, který je zase představou účelu, in infinitum. Je-li cíl účel, protože to je totéž, pak bychom *definovali účel představou účelu*, který je zase představou účelu, in infinitum. Je-li cíl účel konkrétně zbarvený, species účelu, pak k tomu přistupuje druhá vada, totiž že se definuje *genus* (účel vůbec) pomocí *species* (účel konkrétně zbarvený). To platí tím více, přistupuje-li k představě cíle další specifikace (spojení s představou prostředků), o níž bude dále řeč.

4. Představa cíle je však podle Tvrdeho jen tenkrát účelem, „*je-li spojena s představou prostředků, vedoucích k jeho uskutečnění*“. Všimněme si zatím *představy cíle spojené s představou prostředků*. V pojmu cíle i prostředku je dvojí: jednak to, co je cílem, účelem (napájení dobytka, výdělek peněz, uzdravení nemocného), pokud se týče, *co je prostředkem* (pumpování vody, práce v podniku, lék, vodovodní roury), tedy *obsah*, jednak to, že ten který obsah je cílem, účelem, pokud se týče prostředkem, tedy jeho *účelovost a prostředkovost* (pojem účelu s vyabstrahovaným obsahem; podle našeho názoru, jak později dovodíme, *forma*). Mohu mít *představu dotyčného obsahu* (účelu či prostředku), aniž myslím

na to, že jsou účelem či prostředkem (i když jimi jsou pro jednající subjekt), anebo *mám také toto* na mysli. Mluví-li někdo o představě cíle (účelu), jak činí Tvrdý, může myslit na jedno nebo druhé. Proberme oba případy:

a) Je-li v představě cíle (účelu) *také cílovost, účelovost* toho, co tvoří jeho obsah (že tedy tento obsah je cílem, že je účelem), *pak k této představě patří nutně i představa prostředku*; protože cíl je cílem, *účel účelem jen vzhledem k prostředkům a pro ně*; účel je vždy účelem *něčeho*; totiž prostředku. [Kdyby nebyl myslitelný prostředek k dosažení toho, co si přeji, pak to, co si přeji, nemohlo by být účelem. Např. chci být všemohoucí! Toto přání nemůže být účelem, protože není cesty, jak bychom k němu dospěli.] Pak ale je *pojmem prostředku obsažen v pojmu účelu jako je pojem účel obsažen v pojmu prostředku*. Jsou to *dva korelativní pojmy* jako příčina a následek; neboť i příčina je jen příčinou následku, a následek je následkem vzhledem k příčině. Pak ale nemohu určovat jeden z těchto korelativních podvojných pojmů druhým. Nemohu definovat příčinu následkem, když je pak navzájem nutno určovat následek příčinou. Stejně pak *není žádným bližším určením cíle, že jeho představa je spojena s představou prostředku*, protože tato představa prostředku je už implicitně v představě cíle, účelu obsažena. Neběží o dvě různé představy, nýbrž *o jednu, pozorovanou ze dvou protilehlých bodů*. Kdyby doplněk představy cíle, totiž že je spojena s představou prostředku, odpadl, bylo by to totéž. Zbylo by, že představa účelu je představa cíle, účelu, což je tautologie. Tak tomu je, když se držíme přesného doslovu Tvrdeho definice.

b) Jestliže Tvrdý praví, že účel je představa cíle (který není ničím jiným nežli účelem), spojená s představou prostředků, pak asi při představě cíle a prostředku zde nemyslel na jejich *cílovost* (účelovost) a *prostředkovost*, protože by mu jistě nebylo ušlo, že upadá do tautologie, nýbrž měl zde na mysli *obsah*, tedy to, co je účelem, pokud se týče, co je cílem. Jestliže se pak *spojuje představa takových dvou obsahů* (napájení dobytka, pumpování vody) a jestli jeden vede k uskutečnění druhého, vzniká účel. To měl asi Tvrdý na mysli. To, co spojuje tyto dvě představy (pumpování vody, napájení dobytka), je, že to, co *tvoří obsah představy jedné, je způsobilé uskutečnit to, co tvoří obsah představy druhé. Vnější technická způsobilost jednoho uskutečnit druhé spojuje představy obou a představa druhého pak je účel*. V tom se však Tvrdý mýlí.

Mám představu elektrického proudu, který je způsobilý k zabíjení člověka. Je proto elektrický proud prostředkem a usmrcení člověka účelem? Ano, ale *jen pro* toho, *kdo chce jedno i druhé*, kdo chce usmrcení člověka pomocí elektrického proudu, např. při popravě v

Americe. Ale *pouhá představa jednoho, jehož lze docílit pomocí druhého, nečiní ani z onoho účel, ani z tohoto prostředek.*

5. *Účel se tedy nedá redukovat na představy o dvou zjevech, které souvisí technicky tak, že jeden je způsobilý uskutečnit druhý.* K tomu musí přistoupit ještě něco jiného, co Tvrdý *úplně pomíjí*, ač tvoří základní podstatu věci. To spočívá v tom, že subjekt si nejen zjev A (obsah představy prostředku) a B (obsah představy účelové) představuje, nýbrž *že je oba chce; že chce B* a hledá prostředek k jeho uskutečnění a *že chce A* k tomu cíli jako prostředek. Ne všechno, co je způsobilé uskutečnit B, je prostředkem, nýbrž *co člověk chce jako prostředek, třeba by to ani nebylo technicky a objektivně vůbec způsobilé uskutečnit B* (zařikávadlo na zahrnutí nemoci); *záleží na mínění a vůli subjektu. Účel i prostředek je něco chtěného.* Na účel i prostředek se vztahuje nejen *vědomí* (představa), nýbrž i *vůle* subjektu. Prostředek je to, co je chtěno, protože je podle mínění subjektu způsobilé uskutečnit něco jiného, rovněž chtěného jako účel. *Prostředkovost a účelovost není ve vnějších předmětech a zjevech, nýbrž v hlavě subjektu; vždyť týž zjev je v jednom směru účelem (obilí se mele na mouku), v jiném prostředkem (z mouky se peče chléb).*

6. Na tomto místě třeba upozornit na otázku, kterou při tom Tvrdý rovněž pomíjí, tj. *otázku subjektu, který si představuje a chce obsah účelu a prostředku.* Třeba dobře lišit subjekt *poznávající* a subjekt *jednající*.

Subjekt *poznávající* (vědecký pozorovatel teoretický) pozoruje, chápe a vykládá jednání (účelové úkony) subjektu *jednajícího*; vykládá je jako prostředky k účelům; uvědomuje si, že jednající subjekt chce A (lék), protože chce B (zdraví), vidí účelovost a prostředkovost ve změnách, které jednající subjekt působí svými zásahy. *Přičítá tomuto subjektu inteligentní vůli.* Chce pochopit vnější úkony jednajícího subjektu a vnější děje a změny, které svými úkony způsobil, a to tak, *že za těmito úkony a vnějšími ději hledá obsah myšlenek a obsah chtění jednajícího subjektu, hledá vztahy mezi tím, co subjekt chce.* Tak vzniká teleologický způsob výkladu, teleologická teorie.